



наприклад, за листопад 1926 року – 22,18 крб., за серпень 1927 року – 24,60 крб. Платня міського лікаря дорівнювала за листопад 1926 року – 28,92 крб., за серпень 1927 року – 32,58 крб. [13, VIII]. Для порівняння, пара волів у 1926 році коштувала 272,0 карбованці, корова – 92,1 крб., цукор-пісок (за фунт) – 24 копійки в місті, а в селі – 26 коп., мило (фунт) – 20 коп. у місті, 22 коп. у селі [14, XX]. При цьому слід зазначити, що за нижчих цін на товари заробітні плати в містах були вищі, ніж на селі.

Обслуговування населення лікарською допомогою тісно пов'язане з густотою населення. У дореволюційні часи на одного лікаря в середньому по Україні припадало від 16 до 33 тисяч осіб. У 1925–1926 роках на одного лікаря – від 6 до 18 тисяч осіб, тобто вдвічі менше, ніж до революції. За офіційними даними, 1928 року в сільських населених пунктах 1 лікар мав обслуговувати 7 428 жителів. Отже, порівняно з дореволюційним періодом загальна картина забезпечення медичною допомогою стала кращою, проте становище все ж таки залишалося складним [15, XV].

Крім загального браку медичної мережі, у селах України суттєвим недоліком був нерівномірний її розподіл по округах. Наприклад, у 1927 році в Шевченківському окрузі працювало 83 медичні заклади, в Уманському – 71 заклад [16, 52].

Аналіз даних про стан медичної допомоги на селі, окрім її кількісних параметрів, засвідчує, що, незважаючи на всі декларації про тісний братерський союз робітників і селян, існувало суттєве відставання сільської медицини не лише за кількісними, а головне і за якісними показниками від стану справ у містах. Наприклад, в інформації про фінансово-господарський стан Монастирищенської районної лікарні зазначено: «В районній лікарні світяться каганцями тоді, коли маються в цехгаузі приладдя для ламп. Маються куплені тарілки та ложки, але вони не видаються, тоді коли хворих і хворозаразливих годують з однією посуду». Санітарний лікар Мележик стверджував, що «хворі в лікарні лежать в бруді, були випадки, що хворі лежали на полу, тому що не було місця де б поставити койку, та й койок нема. В цехгаузі по продуктам ходять коти та миші. Зустрічаються випадки, що лікарі за хворих за якими потрібен спеціальний уход, беруть по 15 крб., через те, хворі які не можуть заплатити гроші, не йдуть в лікарню мотивуючи це тим, що за ними не буде належного догляду». Звернено увагу й на те, що «селяни через розбиті вікна викрадали своїх дітей, бо було дуже холодно в лікарні». Невдоволення й обурення селяни висловлювали через те, «що померлі лежали в мертвецькій біля місяця, й селянство йшло до сільради, щоб остання вжила заходів, а то неможливо пройти біля лікарні» [17, 112].

Проаналізовані відомості доводять, що навіть у найбільш сприятливий для селянства період, у добу непу, в організації медичної допомоги на селі існувало чимало гострих нерозв'язаних проблем, які погіршували не тільки якість медичного обслуговування селянства, а й власне всю систему суспільних відносин між селом і містом.

здравоохранения на Украине (1920–1925) / А. М. Голяченко // Советское здравоохранение. – 1968. – № 9. – С. 70–73.

3. Соловьев З. П. Профилактические основы лечебного дела в деревне. Избранные произведения / З. П. Соловьев. – М., 1956. – С. 153–154.

4. Марзеев А. Н. Записки санитарного врача / А. Н. Марзеев. – К.: Киев, обл. типогр., 1965. – 174 с.

5. Ткаченко І. В. Санітарний побут українського населення в 20-ті рр. ХХ століття / І. В. Ткаченко // Український селянин: зб. наук. праць. – 2008. – Вип. II. – С. 341–343.

6. Очерки истории здравоохранения СССР (1917–1956 гг.). – М., 1957. – С. 30–33.

7. Хорош І. Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине / И. Д. Хорош. – К.: Госмедиздат УРСР, 1963. – С. 48.

8. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 5399. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 12.

9. Голяченко А. М. Роль Всеукраинских съездов здравоохранения в становлении сельского здравоохранения на Украине (1920–1925) / А. М. Голяченко // Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины. – 1970. – Вып. 4. – С. 210–218.

10. Сорок лет советского здравоохранения (1917–1957). – М., 1957. – 662 с.

11. Статистика України. – Харків, 1925. – (Статистика України; № 72). – (Серія VI. Статистика фінансів; Т. II, вип. 3).

12. ДАЧО. – Ф. 2113. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 7.

13. Праця в державних установах і торговельних закладах України в 1926/27 р. – Харків, 1928. – (Статистика України; № 139). – (Серія X. Статистика праці; Т. II, вип. 4).

14. Рух цін на Україні в 1926 р. – Харків, 1928. – (Статистика України; № 129). – (Серія XII. Статистика праці; Т. II, вип. 4).

15. Районовий бюджет України року 1925/26. – Харків, 1928. – (Статистика України; № 132). – (Серія VI. Статистика фінансів; Т. V, вип. 4).

16. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 52.

17. ДАЧО. – Ф. 2113. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 112.

О. Б. Комарницький

## ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (20–30-ТІ РР. ХХ СТ.)

У статті проаналізовано підготовчу роботу, хід і результати проведення сільськогосподарської практики студентами педагогічних навчальних закладів Правобережної України в 1920–1930 рр., сформульовано низку нормативно-правових документів. На конкретних прикладах продемонстровано позитивні й негативні аспекти в організації практики, під час якої студентство в допоміжних господарствах вишів, колгоспах і радгоспах регіону демонструвало вміння застосовувати здобуті знання, допомагало селянам у проведенні весняної посівної кампанії тощо. Повідомлено про організацію екскурсій до сільськогосподарських дослідних станцій, на підприємства сільськогосподарського машинобудування, у колгоспи й радгоспи.

**Ключові слова:** сільськогосподарська практика, студенти, інститут, технікум, колгосп, радгосп.

The article describes the preparations, progress and results of agricultural practice by the students of pedagogical educational establishments of Right-bank Ukraine in 1920-

1. Хорош І. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР / І. Д. Хорош. – К.: Здоров'я, 1969. – 172 с.

2. Голяченко А. М. К истории становления сельского



1930<sup>th</sup> analyzes relevant legal documents. The author show the positive and negative aspects of the organization of practice, during which students in universities subsidiary farms, collective farms and state farms of the region demonstrated the ability to apply the acquired knowledge helped farmers in the spring sowing campaign and more. Reported excursions to agricultural research stations, in agricultural engineering enterprises, in collective farms and state farms.

**Key words:** agricultural practice, students, institute, college, collective farm.

У 1920 рр. у педагогічних навчальних закладах запровадили практику, пов'язану з індустріальним і сільськогосподарським виробництвом. Окремі аспекти цієї проблеми досліджували радянський учений Г. І. Ясницький [3], українські науковці Н. М. Дем'яненко [1; 2], А. Ф. Суrowsий [4], А. І. Гринько [5], автори колективної монографії «Вища школа Української РСР за 50 років» [6]. У пропонованій публікації на підставі низки архівних джерел, матеріалів тогочасної періодики зроблена спроба комплексно дослідити порушену проблему.

Запровадження сільськогосподарської практики пов'язане з практичним утіленням у навчальні плани шкіл політехнічної освіти, що передбачало активізацію роботи шкільних майстерень, виробничих музеїв, де учні мали набувати практичних елементарних виробничо-групових навичок, створення присадибних сільськогосподарських ділянок. У статуті Київського ІНО від 16 березня 1920 р. зазначено, що «при всіх інститутах [ІНО. – Авт.] повинні організовуватися трудові процеси в майстернях, на городі, фермі, полі і т. д. Трудові процеси слід поставити таким чином, щоб можна було наочно встановити живий зв'язок з природою і виробництвом. Одночасно з цим всі студенти безумовно повинні самі практично провести всі роботи в майстернях, на полі і т. д., які потім їм прийдеться самим організувати і вести в школі з дітьми» [7, 3 зв.].

Після III Всеукраїнської педагогічної конференції (1924 р.) усі педагогічні вищі почали кваліфікувати як виробничо-педагогічні навчальні заклади. Це пояснювали тим, що майбутній учитель мав знати особливості регіону, де функціонував педвиш і де йому надалі доведеться працювати [2, 260].

Важливу роль у розв'язанні проблеми проходження студентами виробничої практики відіграла постанова оргбюро ЦК РКП(б) від 2 лютого 1925 р. «Про найближчі завдання в справі встановлення зв'язку вузів з виробництвом». У документі всебічно висвітлено питання про значення практики в справі підготовки висококваліфікованих спеціалістів. «Основним завданням вузів, – наголошено в постанові, – повинна бути підготовка працівників для практичної діяльності, для виробництва в широкому розумінні слова в усіх його галузях... Теоретичні заняття, практичні вправи у вузі і робота на виробництві повинні бути тісно пов'язані одне з одним. Виробнича практика студентів, як складова частина, повинна входити в учбовий план вузів» [6, 122].

У грудні 1930 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про політехнізацію педагогічної освіти», а в березні наступного року «Про стан педагогічної освіти в Україні». У цих актах звернено увагу на незадовільну організацію політехнічного навчання студентів і

сформульовано завдання забезпечити належну політехнічну підготовку нового контингенту вчителів. У педвишах і технікумах збільшили час на виробничу практику, почали зосереджувати посилену увагу на організаційно-методичний бік її проведення [3, 218]. Зокрема, в Уманському ІСВ у 1932–1933 н. р. на політехнічну практику виділяли 170 год. [8, 17]. У Київському польському педтехникумі в 1931–1932 н. р. кожен курс відпрацьовував по 30 год. індустріальної й сільськогосподарської практики [9, 34–35]. У пояснювальній записці Бердичівського ІСВ від 14 травня 1931 р. зазначено, що виробнича практика повинна забезпечити підготовку вчителя, який би мав «широкий політехнічний світогляд з теорії і практичні знання й звички для праці з політехнізму в умовах села. Практика мала підготувати педагога-організатора широких пролетарських і колгоспних мас на фронті культурної революції» [10, 33]. У цьому ж руслі висловлює думку З. Строкатів, стверджуючи, що одним із завдань педвишу є «виховання вчителя для школи виробничої – чи то індустріальної, чи то агрономізованої – де вчитель мусить бути, крім всього, і організатором та керівником трудових процесів» [11, 211]. М. Зотін так обгрунтував необхідність практики: «Часто у селах селянський вчитель буває єдиним найбільш освіченим робітником на селі. Здобуваючи знання у вищі, вчитель повинен орієнтувати свої розумові надбання на цю сільсько-господарську дійсність, оскільки він буде за головного помічника в справі ліквідації агрономічної неосвітомості селянського населення. Це не значить, що вчитель має працювати з дорослими. Він свою агропропаганду мусив здійснювати через школу, розповсюджуючи серед дітей ті знання, які надто потрібні молодому поколінню, щоб воно знайшло найкоротший шлях до більш культурних (а не доісторичних) способів обробки землі». Знання про сільське господарство потрібні були й у міських школах, де школярі мали «одержати потрібний запас знань про сільське господарство і й не бути одірваним від того оточення, що постачає нашу промисловість сировиною й дає головну масу харчових продуктів» [12, 107].

Перед проведенням практики студенти студіювали теоретичний курс «Енциклопедія сільського господарства» [13, 95 зв.]. У 30 рр. ця дисципліна мала назву «Основи сільськогосподарського виробництва» [8, 17; 14] або «Основи соціалістичного сільського господарства» [1, 241].

Частина навчальних закладів для проходження практики використовувала власні допоміжні господарства. У Кам'янець-Подільському ІНО роботу проводили під керівництвом лектора, що передбачало опрацювання й збирання культур. Перед виконанням кожного виду робіт студентів інструктували щодо раціональності застосування того чи того технічного засобу. У травні-червні 1925 р. студенти відпрацьовали загалом 4915 годин [15, 1 зв.; 16, 74; 17, 97 зв.; 18, 17; 19, 19 зв.]. Такі роботи в 1924/1925 н. р. під керівництвом викладача-агронома проводили й у Волинському ІНО [13, 95 зв.]. Студенти Житомирського українського педтехникуму в 1925/1926 н. р. працювали в допоміжному господарстві вишу біля с. Станишівка. Під час практики в садку вони саджали дерева, обрізали й обкопували їх, збирали шкідників (гусеницю), на городі – садили картоплю,



просапували городні культури [20, 17]. У власних садово-польових господарствах практикувалися студенти Житомирського ІСВ [21, 71], Уманського [22, 186 зв.] і Проскурівського педтехнікумів [4, 159] тощо. Студенти Київського польського педтехнікуму використовували для проведення практики базу сільськогосподарського інституту [23, 31], Уманського педтехнікуму – господарство сільськогосподарського технікуму [22, 186 зв.].

У навчальних закладах проводили екскурсії до сільськогосподарських дослідних станцій, на підприємства сільськогосподарського машинобудування, у колгоспи й радгоспи (наприклад, у Волинському ІНО [13, 95 зв.], Київському [14] і Черкаському ІСВ [24, 89], Кам'янець-Подільському педтехнікумі [25, 17 зв.]).

У 30 рр. сільськогосподарська практика відбувалася в колгоспах і радгоспах. Студенти навчалися прийомів оранки, культивування, боронування, сівби, посадки, очищення зерна, набували навичок закладання парників, займалися садівництвом, скотарством, ознайомилися з роботою трактора тощо [26, 5]. Молодь виїжджала на сільськогосподарські роботи бригадами по 5-10, 10-15, 15-20 осіб. Бригади очолювали бригадири, обізнані з практичною роботою в селі [14].

Архівні джерела й матеріали тогочасної періодики повідомляють про хід практики студентів низки навчальних закладів. Зокрема, 70 першокурсників Вінницького ІСВ практикувалися з 20 квітня до 20 червня 1932 р. у радгоспах сіл Заливанщина та Калинівка Вінницького бурякотресту, а також на агробіостанції інституту [27, 373]. Того року практику студентів Київського ІСВ організували з 10 квітня до 20 червня в колгоспах 9 районів Київщини, у Михайлівській комуні (на Черкащині), Бобринському радгоспі, Білоцерківській селекційній станції. Крім того, студентів закріпили за машинно-тракторними станціями Кагарлицького, Старинського, Яготинського й Кожанського районів [28, 189–190; 29, 65]. Студенти біологічного факультету Київського ІПО проходили практику в колгоспах, радгоспах і МТС Київщини. Крім того, вони практикувалися з дисциплін ентомології й фітопатології на дослідних станціях та опорних пунктах Українського науково-дослідного центру й Народного комісаріату землеробства [30]. Молодь Житомирського ІСВ працювала в приміських радгоспах і колгоспах, на дослідному полі Інституту технічних культур [21, 71], Кам'янець-Подільського ІСВ – у Басарабській комуні с. Ободівка [31, 25; 32, 33; 33, 10], Бердичівського ІСВ – у колгоспах сіл Семенівка, Великі Нізгурці, Бистрик, Кинишівка [10, 33], Черкаського ІСВ – у радгоспі «Гігант» [24, 88], Уманського ІСВ – на цукрокомбінаті, у колгоспах і радгоспах підшефних сіл, Калініндофському національному районі [1, 241; 34, 7; 35, 26].

Першокурсники Коростишівського педтехнікуму відбували 20-денну практику в радгоспі лікарських рослин ім. 1 Травня, радгоспі при гуральні Коростишівського району. Практиканти мали ознайомитися з організацією та управлінням радгоспної системи; закріпити на практиці засвоєний теоретичний матеріал; користуючись наочним процесом виробництва та беручи в ньому безпосередню участь, практично опрацювати різні

питання сільськогосподарського виробництва; допомагати радгоспам у проведенні весняної посівної кампанії. Через брак робочої сили студенти змушені були працювати по 10 і більше годин, тому від теоретичних занять довелося відмовитися [9, 27–29; 36, 82]. Студенти I курсу Корсунського педтехнікуму проходили практику в Миронівській селекційній дослідній станції, а другокурсники – у Мліївській садово-городній дослідній станції. Термін практики становив два тижні [37, 46].

Молодь Київського російського педтехнікуму на початку 30-х рр. практикувалася в артілях, радгоспах і колгоспах приміської смуги Києва, хоч, як зазначено у звіті закладу за 1930/1931 н. р., добре організованих колективних господарств тут було дуже мало. Як і коростишівські студенти, київські студенти у зв'язку з «напруженням з робочою силою в умовах приміської смугами, ділецькими тенденціями правління» артілі ім. Кагановича були зайняті сільськогосподарськими роботами і про теоретичне навчання не згадували [26, 4–5]. У 1932/1933 н. р. студенти педтехнікуму працювали трьома групами. Першу групу становили 14 осіб, які виробили 307 трудоднів: 6 осіб працювали в Крублицькій артілі, 4 – у радгоспах, 4 – в артілях. Під час другої зміни трудилися 19 студентів (виробили 554 трудодні), зокрема 5 – у Крублицькій комуні, 11 – у радгоспах, 3 – в артілях, у третій зміні – відповідно 10 (210), 3, 1 і 6 [38, 4–5]. Сільськогосподарська практика студентів Білоцерківського педтехнікуму відбувалася в колгоспі «Боротьба» [3, 218], Проскурівського – у радгоспі «Корчунок» [39, 4]. У колгоспах проходила сільськогосподарська практика Вінницьких українського [40, 22] і єврейського педтехнікумів [39, 68; 41, 164].

Сільськогосподарська виробнича практика мала низку недоліків. Студентам, крім виконання програми практики, доручали вести й громадську роботу в селі. Наприклад, у 1932 р. студентів Кам'янець-Подільського ІСВ під час весняної сівби в колгоспах сіл Пудлівці, Оленівка, Малі Боришківці зобов'язали роз'яснити колгоспникам та одноосібникам постанови партії й уряду, вести агрономічну пропаганду, перевіряти готовність до посівної кампанії, організувати змагання за швидке виконання господарських завдань, кращий обробіток ґрунту, догляд коней [5, 288]. У Київському ІСВ молодь під час практики випустила 82 стінгазети, започаткувала 27 гуртків, ініціювала переобрання за бездіяльність чотирьох правлінь колгоспів. Працюючи в селах, студенти були зайняті роботою весь день. Наприклад, студент Сіренко 4 травня вдень виконував сільськогосподарські роботи, а ввечері проводив із піонерами репетицію п'єси «Новий світ». 10 травня студенти Приходько й Писаренко виступили перед селянами із доповіддю «Техніка – в маси», а Сіренко прочитав лекцію до Дня преси. Костюкова та Черваток організували збори молоді. Студентство Уманського ІСВ прочитало низку доповідей, випустило 6 газет, провело два масові вечори, організувало гурток поточної політики [1, 241]. Студенти Вінницького ІСВ у 1931/1932 н. р. у радгоспі с. Калинівка виявили низку «безгосподарських явищ, порушень основних вимог партії та уряду щодо поліпшення побутових умов робітників тощо». Ці моменти вони висвітлили в стінній і районній газетах, результатом чого стала заміна керівництва радгоспу. Крім того, молодь



організувала випуск польових газет, готувала вистави, виголошувала доповіді, проводила читання, започаткувала ясла для сільських дітей тощо. Про свою роботу студентство звітувало на загальних зборах працівників радгоспів, після чого кожний студент одержав характеристику про проведення виробничої й громадсько-політичної роботи [27, 373–374].

Молодь Київського російського педтехнікуму видавала стінгазети, організувала виступи («VI з'їзд Рад», «Єдиний сільгосподаток», «Організація бригад» та ін.), проводила культосвітню роботу під час обідніх перерв [26, 5].

Через певні обставини, зокрема з огляду на погану організацію, у багатьох випадках завдання практики не виконували в повному обсязі. Наприклад, у Волинському ІНО в 1929/1930 н. р. на випускних курсах агропрактику виконали на 50 %, на інших курсах – на 30 % [42, 8].

Отже, одним із важливих елементів навчального процесу в педагогічних навчальних закладах Правобережжя було проведення сільськогосподарської практики, у ході якої студентство в допоміжних господарствах вишів, колгоспах і радгоспах регіону демонструвало вміння застосовувати опановані знання, допомагало селянам у проведенні весняної посівної кампанії тощо.

1. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX – перша третина XX ст.) : монографія / Н. М. Дем'яненко. – К. : ІЗМН, 1998. – 328 с.
2. Дем'яненко Н. Педагогічна парадигма вищої школи України: генеза й еволюція / Н. Дем'яненко // Філософія освіти : наук. журн. – К. : Ін-т вищ. освіти АПН України, 2006. – № 2 (4). – С. 256–265.
3. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.) / Г. І. Ясницький. – К. : вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.
4. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 147–171.
5. Гринько А. І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932–1933 рр. / А. І. Гринько // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 9. – С. 287–300.
6. Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. – К. : Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1967. – 395 с.
7. Державний архів м. Києва. – Ф. Р. 346. – Оп. 1. – Спр. 2.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 148.
9. Там само. – Оп. 10. – Спр. 1490.
10. Там само. – Оп. 9. – Спр. 1794.
11. Строкатів З. Сільське господарство в інститутах народної освіти / З. Строкатів // Записки Ніжинського інституту народної освіти / [гол. ред. М. Петровський]. – Ніжин, 1930. – Кн. X. – С. 211–222.
12. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні / М. Зотін. – Харків : Держ. вид-во Укр., 1926. – 216 с.
13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 289.
14. Гринюк. До виробничої ІСВ / Гринюк // За комуністичні кадри. – К., 1931. – 20 березня. – № 13 (28). – С. 1.
15. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 400.
16. Там само. – Спр. 564.
17. Там само. – Спр. 601.

18. Там само. – Спр. 710.
19. Там само. – Спр. 721.
20. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р. 344. – Оп. 1. – Спр. 132.
21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1488.
22. Там само. – Оп. 6. – Спр. 207.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2930.
24. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р. 193. – Оп. 1. – Спр. 2.
25. Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р. 300. – Оп. 2. – Спр. 11.
26. Держархів міста Києва. – Ф. Р. 359. – Оп. 1. – Спр. 11.
27. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1546.
28. Там само. – Спр. 807.
29. Подобед О. А. Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання / О. А. Подобед // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 64 (9). – С. 64–69.
30. Виробнича й педагогічна практика в ІНО // За комуністичні кадри. – К., 1931. – 20 березня. – № 13 (28). – С. 1.
31. Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 1385.
32. Там само. – Спр. 1631.
33. Там само. – Спр. 1841.
34. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1800.
35. Державний архів Вінницької області. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 20.
36. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1783.
37. Там само. – Оп. 6. – Спр. 415.
38. Держархів міста Києва. – Ф. Р. 359. – Оп. 1. – Спр. 43.
39. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1495.
40. Держархів Вінницької обл. – Ф. П. 249. – Оп. 1. – Спр. 15.
41. Там само. – Ф. П. 29. – Оп. 1. – Спр. 620.
42. Держархів Житомирської обл. – Ф. П. 211. – Оп. 1. – Спр. 35.

**І. С. Корицький**

## ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX СТ.

Статтю присвячено аналізу основних передумов виникнення сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст. У роботі схарактеризовано весь комплекс чинників становлення кооперації в аграрному секторі.

**Ключові слова:** сільськогосподарська кооперація, кооперативний рух, артель.

The present article is dedicated to the analysis of the main preconditions of agricultural cooperation arising in the South of Ukraine at the end of the XIX<sup>th</sup> century. It contains the description of complete complex of the factors of cooperation formation in agricultural sector.

**Key words:** agricultural cooperation, cooperative motion, artel.

Актуальність теми дослідження зумовлена насамперед непростим економічним розвитком сучасної України, пошуком нових шляхів і моделей реформування української економіки в цілому та її аграрного сектору зокрема.

Одним із можливих варіантів розв'язання багатьох соціально-економічних проблем сучасного українського села може стати практичний досвід і